

Pazand in Manuscripts of Khorda-Avesta

Hamidreza Dalvand*

Abstract

Except in few cases, The *Pazand* explanation and interpretation of *Avesta* texts is not very mass, and it has no high place in the existing corpus of *Pazand* texts. The connection between *Pazand* and *Avesta* mostly goes back to the *Khorda-Avesta*. The *Khorda-Avesta* is a text that has been prepared for the public. This folk characteristic of texts has caused various forms and narratives to emerge according to the needs of users throughout the ages. Prayers and liturgies have been added or reduced in each manuscript. Additional or peripheral texts can be seen in Pahlavi, *Pazand*, *Persian* and even *Gujarati* and show the wide Diaspora of *Khorda-Avesta* users. This article It aims to identify and introduce the outlines of *Pazand* texts in *Khorda-Avesta* manuscripts.

Keywords: Pazand, Khorda-Avesta, Avesta Manuscripts

1. Introduction

Pazand by means changing Pahlavi script to Avesta script, is called the Pahlavi or Middle Persian texts in Avesta script . Apart from the apparent commonality, the important question is what is the connection between *Pazand* and Avesta texts? "Avesta" is the sacred text and the basic text of the Zoroastrian religion, and linguistically it belongs to the ancient period of the Iranian languages, while the Pahlavi and *Pazand* texts are known as the heritage of the middle period of the Iranian family. Therefore, linguistically, the two periods are separate from each other but along each other. The link between the religious texts of the middle period and the Avesta shows itself in the topic of interpretation and explanation of the sacred word of the Avesta, i.e.

* The Associate Professor of culture and Ancient languages, Institute for Humanities and Cultural Studies,
Tehran, Iran, zurvandad@yahoo.de

Date received: 10/01/2023, Date of acceptance: 25/03/2023

Zand. Also, we see the most pazands in the *Khorda-Avesta*, which is a more general text and prayer. Below, according to the existing Manuscripts., the topic and volume of pazands in the Avesta, especially the *Khorda-Avesta*, will be discussed.

2. Materials & methods

Examining the existing manuscripts and numerous lithographic works of *Khorda-Avesta* shows their diversity, and rarely two identical manuscripts about this part of *Avesta* can be found. In the Zoroastrian tradition, both in Iran and India, we encounter two types of *Avesta*: A. What appeared before the edditios of linguists and researchers of the 19th century, which includes Iranian and Indian lithographic manuscripts and texts with Pahlavi, *Pazand*, *Persian*, *Sanskrit* and *Gujarati* translations, commentaries and additions. B. The modified texts, which are often based on the texts published by Iranologists from Anquetil-Duperron to Geldner in the late 19th century, are the result of modern academic schools and schools, and they are without margins and additions. In group "A" we are faced with a large volume of diverse material from the Zoroastrian tradition, especially that which was popular among the people. *Pazand's* contribution to the *Khorda-Avesta* and its numerous manuscripts goes back to these additions listed in group "A". Now, the question is, what volume of traditional texts of *Khorda-Avesta* constitutes pazand? To answer this question, by examining the texts of group A, manuscripts and lithographic works, pazands related to the *Khorda-Avesta* have been identified and studied.

3. Discussion &Result

In all the remaining texts of the *Avesta*, especially the *Khorda-Avesta*, we are faced with *Nirangs* and instructions on how to perform the ritual and read the text, *Bajs* and prefaces(*dibacheh-ha*), as well as prayers at the end of each text, and it seems that, except in limited cases, There is no a *pazand* for the *Avesta* texts. However, several Indian manuscripts have been mentioned under the title of *Avesta* and *Pazand*, which is the reason for the existence of *Pazand* and subsequent additions to the Indian tradition of *Avesta*. In the old and new Indian *Avesta* fragments that Geldner has examined and described, apart from the added texts and late prayers, independent and specific *pazand* texts are also reported among them: The *Pazand Afringans* in manuscripts Mb1 and L18 and Jm4 and O3; *Patets* in manuscripts J9, Mb1 and K39; *Nirangs* are used in manuscripts J10, J9 and Mb1; and unknown *Pazand* texts in manuscripts Mb2, Jm5,

J17, H2, E1 and Kh2; are some cases that confirm the existence of *Pazand* in Indian *Avesta* verses.

Iranian *Khorda-Avesta* manuscripts are very important in terms of having and not having *pazand* text and they play a decisive role in the history of *pazand* writing. In Iran, where the ancient tradition was still popular in various centers and there were not few *pahlavi*-native priests, what position and dignity did *Pazand* have, especially in the *Avesta* texts, including the *Khorda-Avesta* book? *Pazand* fragments, or the presence of *pazand* text in Iranian versions have been investigated, is very rare, as it is common in Indian manuscripts.

It is the 12th century of *Yazdgirdi* during the *Qajar* era, when the communications between the Iranian Zoroastrian society and India increased and gradually the Iranian society lost its superiority over the Parsi society, the tradition of the Persian *Avesta* was influenced by the Indian Parsi, and additional texts in *Pazand* and Farsi entered *khorda-avesta*. The *khorda-Avesta* of *Mulla Iskandar Kermani* and his son *Molla Behrouz*, as well as the *khorda-Avesta* of *Dastur Tirtanz* in *Yazd*, are examples to show the evolution of *khorda-Avesta* and additional texts around them in the period under discussion.

4. Conclusion

The *Pazand* additions of the *khorda-avesta* was most likely formed among the Parsis of India, and if such a tradition was common in Iran, as it turns out, it was an oral tradition in the Pahlavi language and was gradually mixed with New Persian until around the 11th-12th century of *Yazdgardi*. / Hijri, probably as a result of getting to know more about the heritage of the Parsis of India, *Pazand* often in Persian script, it entered the margins of the manuscript and then lithographic texts of *khorda-avesta*.

Bibliography

Antia(1909), *pazand* texts, Bombay.

Bharucha, sheriariji D.(1906), collected Sanskrit Writings of the Parsis, part I: *Khorda-Avesta*, Bombay.

Dalvand. Hamidreza(1399A), *History and Zoroastrian tradition*, Tehran: IHCS, [in Persian].

Dalvand. Hamidreza(1399B), *Persian Zoroastrian texts*, Tehran: IHCS, [in Persian].

Dhabhar, Bamanji Nasarvanji, (1927), *Zand-I Khurtak Avestak*, Bombay.

Dhabhar, Bamanji Nasarvanji, 1923, *Descriptive Catalogue of All Mss. in the First Dastur Meherjirana Library-Navsari*, Bombay.

- Dhalla, M. N.(1908), *The Nyaishees or Zoroastrian Litanies*, New York.
- Gelgner(1886-1896), *Avesta*, Stuttgart.
- Hintze, Almut(1393), "Avesta literature", in: *History of Iranian literature before Islam*, Tehran: Sokhan, [in Persian].
- https://archive.org/details/ldpd_14566257_000
- Jamasp Asana, (1371), *Pahlavi texts*, ed. & tr. Said Oryan, Tehran: the National library of Iran,[in Persian].
- Kanga, K. E.(2013), *Khordeh Avesta*, trans. by M. F. Kanga, Bombay
- khorda-avesta of Molla Behruz*(1226Y),ed. Kataun Mazdapur, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage & Tourism ,[in Persian].
- khorda-avesta of Molla Behruz*(1240Y),*Mss. No. 5-12648*, in: the National library of Iran,[in Persian].
- Kotwal, F. M. &A. Hintze(2008), *the Khorda Avesta and Yašt Codex E-1*, Facsimile edition, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kotwal, Firoze M.; Sheffield, Daniel J.; Gandhi, Bharti, 2008, *Preliminary Descriptive List of the Manuscripts Donated to the First Dastur Meherjirana Library Since 1923*, Navsari: available online at <http://www.meherjiranalibrary.com/home/collections>.
- Mazdapur, Kataun(1385), *khorda-avesta of Molla Behruz*, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage & Tourism ,[in Persian].
- Moin, M.(1326), *Mazdeyasna and its impact on Persian literature*, Tehran: Tehran University,[in Persian].
- Pourdawood, A.(1386), *khorda-avesta*, Tehran: Asatir,[in Persian].
- Ross,E. Denison and E.G. Brown (1902), *Catalogue of two collections of persion and Arabic manuscripts preserved in the India office library*, London.
- Shahmardan, Rashid(1388), *khorda-avesta*, Tehran: Farvahar,[in Persian].
- Sims-Williams, Ursula(2012), "Zoroastrian Manuscripts in the British Library, London", in: *The Transmission of the Avesta*, ed. A. Cantera (Wiesbaden: Harrassowitz, 2012), pp. 173-194.
- Tafazzoli. A.,(1376 *The history of Iranian literature before Islam*, ed. Jh. Amuzgar, Tehran: Sokhan,[in Persian].
- Tirandaz, A.(1276Y), *khorda-avesta with the meaning*, Bombay,[in Persian].
- Unvala, M. R.(1900), "Two Persian passage about Kabiseh" in: *K. R. Coma Memorial volume*, Bombay, p. 235-238.
- Unvala, M. R.(1908)," A few Parsee festivals (Jashans) according to an old manuscript" in: *Spiegel Memorial Volume, Papers on Iranian subjects*, Bombay , pp. 201-210.

پازند در دستنویس‌های خرده اوستا

حمیدرضا دلوند*

چکیده

جز در موارد اندک، شرح و تفسیر متون اوستایی به پازند چندان نیست و جایگاهی در پیکره متون موجود ندارد. پیوند پازند و اوستا بیشتر به خرده اوستا بر می‌گردد. خرده اوستا متنی است که برای عامه مردم فراهم آمده است. همین ویژگی مردمی بودن سبب شده است تا صورت‌ها و روایت‌های مختلفی از آن به فراخور نیاز کاربران در طی روزگاران پدید آید. در هر دستنویس دعاها و نیایش‌ها افزوده یا کاسته شده‌اند. این افزوده‌ها یا متون پیرامونی به پهلوی، پازند، فارسی و حتی گجراتی دیده می‌شوند و جغرافیای گسترده کاربران خرده اوستا را نشان می‌دهند. گفتار پیش رو بر آن است تا خطوط کلی متن‌های پازند درون دستنویس‌های خرده اوستا را شناسایی و معرفی کند.

کلیدواژه‌ها: پازند، خرده اوستا، سنت زردشتی، دستنویس‌ها

۱. مقدمه

پازند در معنی تغییر خط پهلوی به خط اوستایی بخشی از میراث مکتوب سنت زردشتی در روزگار اسلامی را تشکیل می‌دهد. در حقیقت زبان متون پازند به پهلوی یا فارسی میانه است ولی خط آنها اوستایی است. حال پرسش مهم اینجاست که پیوند متون پازند به همین اشتراک خطی متون اوستایی محدود می‌شود یا نه گذشته از اشتراک ظاهری، پیوند دیگری میان متون پازند و اوستایی هم وجود دارد؟ اگر پیوندی فراتر از خط و البفای مشترک وجود دارد، تا چه اندازه است و ماهیت آن چگونه است؟

* دانشیار فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،
dezurvandad@yahoo

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵

حقیقت این که "اوستا" متن مقدس و کلام پایه دین زردشتی است و از نظر زبانی به دوره باستان خانواده زبان‌های ایرانی تعلق دارد، در حالی که متون پهلوی و پازند به عنوان میراث دوره میانه خانواده ایرانی شناخته می‌شوند. بنابر این به لحاظ زبانی دو دوره جدا از هم ولی در امتداد یکدیگر هستند. گذشته از پیوندهای زبانی و لفظی، پیوند متون دینی دوره میانه با اوستا در مبحث تفسیر و شرح کلام مقدس اوستا خود را نشان می‌دهد ازیراست که متن‌های دوره میانه را "زند" یا تفسیر نیز نامیده‌اند. اغلب متون پهلوی یا آنچه به نام زند می‌شناسیم، شرح و تفسیر اوستا یا عبارات‌ها و دستورالعمل‌های کوتاهی هستند که در معرفی، عنوان‌بندی و یا شیوه قرائت متن مقدس در حین برگزاری آئین‌ها پدید آمده‌اند و در سنت ایرانی به "نیرنگ" و در سنت هندی به "کریا" (kerya/kiria) معروفند.

از آنجا که متون پازند نقل متون پهلوی به خط اوستایی هستند، طبیعی است که حضور متون یا عبارات پازندی در اوستا را ببینیم اما این حضور در همه بخش‌های اوستای موجود یکسان و یک دست نیست. به عنوان مثال بیشترین پازندها را در خرده اوستا که متنی عمومی‌تر و نیایش‌نامه‌ای همگانی است، شاهد هستیم. در زیر با توجه به نسخ موجود، به موضوع و حجم پازندها در نسخ اوستایی به ویژه نسخ خرده اوستا پرداخته می‌شود.

۲. خرده اوستا

"خرده اوستا" یکی از بخش‌های برجای مانده از اوستا و شامل مجموعه‌ای از نیایش‌های روزانه و دعاهای پرکاربرد است (نک. تفضلی ۱۳۷۶: ۴۲-۴۴؛ پوردادود ۱۳۸۶: ۲۶-۲۷؛ هیئتسه ۱۳۹۳: ۱۰۲-۱۰۴). این پاره از اوستا نسبت به دیگر پاره‌های آن اندکی متفاوت است. نه حدود معین و مشخصی دارد و نه مطالب آن استقلال و وحدتی همچون دیگر بخش‌ها دارند. زیرا گزیده‌ای از دیگر بخش‌های اوستا است. قطعات مختلف دستچین شده اوستایی با عالی‌ترین بار مانثره در ترکیب‌های گوناگون، دعاهایی کاربردی برای مناسبت‌های لحظه به لحظه زندگی از تولد تا مرگ و از بیداری تا خواب را پدیدآورده است. در سنت زردشتی این ابتکار را به آذرباد مهراسپندان موبدان موبد روزگار شاپور دوم ساسانی (حک. ۳۰۹-۳۷۹م) نسبت می‌دهند (نک. پوردادود ۱۳۸۶: ۲۷).

این که خرده اوستا در سنت زردشتی چگونه حفظ و انتقال یافته است، بحثی مفصل و موضوع گفتاری دیگر است. اما شک نیست که به سبب کاربرد روزانه این اثر در میان مردم، وجه شفاهی آن بر وجه مکتوبش برتری دارد. خرده اوستا مجموعه‌ای از نیایش‌های روزانه

است که در سینه موبدان یزشنگر و بهدینان جای دارد. نمازهای روزانه‌ای است که هر مومن کیش بهی باید بخواند و به فرزندان خود آموزش دهد. قرائت کلام و جاری شدن آن بر زبان شرط است زیرا که در اثر قرائت کلام مقدس، نیروی دینی و روحانی پدید می‌آید.

شاید کهن‌ترین مدارک ما در باره وجود خرده اوستا در میان زردشتیان نسبت زمزمی است که در روزگار اسلامی به آنان داده‌اند و همواره از مجوسان زمزمی یاد کرده‌اند (نک. دالوند ۱۳۹۹ الف: ۹۲). چرا که راست‌کیشان این سنت در هر لحظه باجی و نیرنگی را زمزمه می‌کردند و همین نشان از زنده بودن مجموعه نیایشی است که امروز با این نام می‌شناسیم. افزون بر این، پژواک خرده اوستا در ادبیات فارسی و اشعار شاعری چون دقیقی درباره "خرده" و "یارده" نشان از جایگاه این اثر در سنت زردشتی دارد و وجود آن نمادی از نمادهای هویتی زردشتی بودن است (نک. معین ۱۳۲۸: ۱۳۲-۱۳۶).

۳. تحولات و تمایزات ساختاری خرده اوستاهای موجود

بررسی دستنویس‌های موجود و آثار پرشمار چاپ سنگی خرده اوستا نشان از تنوع آن‌ها دارد (دالوند ۱۳۹۹ ب: ۲۱-۲۵) و به قول ابراهیم پورداود (۱۳۸۶: ۲۶-۲۷) بندرت دو دستنویس یکسان درباره این بخش از اوستا می‌توان یافت. چنان که پیداست، افزون بر متون اوستایی اصلی چون نیایش‌ها (نیایش خورشید، مهر، ماه، آب و آتش)، چند یشت مشخص، پنج گاه، سی روزه و آفرین‌ها که در اوستای گلدنر برای کلیت خرده اوستا در نظر گرفته شده است (نک. Geldner 1889: II, 35-59, 260-277)، قطعات دیگری وجود دارد که در حکم افزوده‌های این مجموعه هستند اما نه گلدنر و نه دیگر پژوهشگران نیز آن‌ها را در شمار خرده اوستا نپذیرفته‌اند (نک. پورداود ۱۳۸۶: ۲۷-۲۸؛ ۱-4؛ Dhabhar 1927). به عنوان نمونه آثاری که پس از چاپ خرده اوستای پورداود در میان زردشتیان ایران پدید آمده است، تمایل به همین ساختار گلدنر و حذف افزوده‌ها دارند. مثلاً خرده اوستای رشید شهردان را باید یاد کرد که اگرچه هنوز ردی تار از ساختار قدیمی را دارد ولی شامل گاه‌ها، نیایش‌ها، یشت‌ها و آفرین‌ها است و از افزوده‌ها پیراسته شده است (نک. چاپ ۱۳۸۸) یا این روند اصلاح و یکسان‌سازی، در ۱۳۶۲ش به طور رسمی در انجمن موبدان ایران اتفاق افتاد و یک متن پایه مورد توافق قرار گرفت و تایید و تصویب شد (نک. دالوند ۱۳۹۹ ب: ۲۵).

در میان پارسیان هند نیز تحولات خرده اوستا به همین شیوه است. در آنجا هم با چاپ خرده اوستای کاوسیجی ایدالجبی کانگا همراه با ترجمه گجراتی در ۱۸۸۰م بتدریج این اثر به

خرده اوستای استاندارد و رسمی و مورد استفاده به‌دینان تبدیل شد. خرده اوستای یادشده در ۱۹۹۳م به خواست پنج‌پایت بمبئی به علت اقبال جامعه جهانی زردشتی و فاصله گرفتن پارسیان از زبان گجراتی، توسط هیرید مانک فریدون جی کانگا به انگلیسی ترجمه شد و همچنان به عنوان متن رسمی و پرکاربرد در آیین‌های پارسیان استفاده می‌شود (Kanga, k. e.2013: i). آنچه در این تحولات می‌بینیم، هم در هند و هم در ایران، گرایش به خرده اوستای رسمی و استاندارد یا وجود نوعی روند اصلاحی در سرگذشت خرده اوستاها است.

به سخن دیگر، این تحول خرده اوستا در میان پارسیان بود که در سده ۱۹م بر سنت ایرانی نیز تاثیر گذاشت. با آمدن مانکجی به ایران و انتشار خرده اوستاهای ایرانی در هند به صورت چاپ سنگی و نقش ویراستاری فرهیختگان پارسی در چاپ این گونه آثار بود که سنت خرده‌اوستای ایرانی و پارسیان هند را به هم نزدیک کرد. آثاری چون خرده اوستاهای ملاسکندر بن ملاگشتاسپ ۱۱۹۷ی/ ۱۲۴۳ق و پسر او ملبهروز بن ملاسکندر در ۱۲۲۶ی/ ۱۲۷۲ق و ۱۲۴۰ی/ ۱۲۸۷ق در کرمان و نیز خرده اوستای دستور تیرانداز در ۱۲۴۳ی در یزد که در زیر بدان‌ها خواهیم پرداخت، نقطه پایان سنت قدیم ایرانی و سر آغاز این تحولات هستند.

بنابر این ما در سنت زردشتی چه در ایران و چه در هند با دو گونه خرده اوستا روبرو هستیم:

الف. آنچه پیش از تصحیح زبان شناسان و پژوهندگان سده ۱۹ پدیدآمده است که دربردارنده دستنویس‌ها و متون چاپ سنگی ایرانی و هندی همراه با ترجمه‌ها، تفسیرها و افزوده‌های پهلوی، پازند، فارسی، سانسکریت و گجراتی هستند.

ب. متون اصلاح شده که اغلب بر اساس متن‌های منتشر شده از سوی ایرانشناسان از آنکتیل دوپرون تا گلدنر در اواخر سده ۱۹م فراهم آمده و حاصل مکاتب و مدارس نوین دانشگاهی است و پیراسته از حواشی و افزوده‌ها می‌باشند.

گذشته از دلایل این اصلاحات و نتایج خوب و بد آن، آنچه با بحث و بررسی ما پیوند دارد، همین گروه "الف" است. در گروه "الف" ما با حجم بالایی از مطالب متنوع سنت زردشتی، به ویژه آنچه که در میان مردم رایج بود، روبرو هستیم. پس حجم افزوده‌های یادشده معیار و سنج‌ای برای شناخت بیشتر هر دستنویس و آینه‌ای از چگونگی سنت عبادی کاربران در هر دوره‌ای می‌تواند باشد. این افزوده‌ها نشان می‌دهند ادبیات پیرامونی خرده اوستا اصلی یعنی فرامون یشت- نیایش‌ها- گاه‌های پنج‌گانه- هر مزد یشت و سروش یشت- آفرینگان و

سی روزه‌ها، چگونه بوده است و این میراث زبانی و دینی که اغلب به پهلوی و پازند، فارسی و سانسکریت و گجراتی موجود است، چگونه تحولات کیش کهن در روزگار متاخر و معاصر را نشان می‌دهد. پدیده‌ای که هم اکنون و به مرور زمان در زبان انگلیسی در حال روی دادن است و گونه دیگری از میراث دینی کیش کهن ایرانی در بستر زبان یادشده در حال شکل‌گیری است.

سهم پازند در کتاب خرده اوستا و دستنویس‌های پرشمار آن به همین افزوده‌های مندرج در گروه "الف" برمی‌گردد. در گونه اصلاح شده گلندر جز باج‌ها و دعای آغاز و انجام هر بخش که اغلب به پازند است، متن دیگری دیده نمی‌شود. بنابر این، آنجا که پازند با خرده اوستا پیوند می‌خورد، در همین متون سنتی متنوع است. حال پرسش این که چه حجمی از متون سنتی خرده اوستا را پازند تشکیل می‌دهد؟

۴. متون پازند در دستنویس‌های هندی خرده اوستا

دبار در ۱۹۲۷م متن زند یا ترجمه پهلوی خرده اوستا را منتشر کرد و نشان داد که کلیه بخش‌های اصلی خرده اوستا دارای ترجمه پهلوی هستند حتی اگر چه برخی از این ترجمه‌ها متونی متاخر باشند که از روی متن پازند نوشته شده اند (1927: 35-1). تا کنون بررسی دقیقی از متون پازند خرده اوستا صورت نگرفته است. آنتیا نیز اصالت را به قطعات داده و از صورت پازند خرده اوستا یاد نمی‌کند و متن‌ها را از چند دستنویس و مجموعه مشخص گردآوری و استخراج کرده است که خرده اوستا گویا در میان آن‌ها جایگاهی ندارد. البته توصیف‌های آنتیا از دستنویس‌های مورد استفاده بسیار مبهم و ناقص است. اغلب نیایش‌ها و آفرین‌ها را از چند دستنویس متعلق به کتابخانه هیربد مانکجی رستم جی اونوالا استخراج کرده که حتی عنوان دقیق آن‌ها را ذکر نکرده است و شرحی روشن از چند و چون آن‌ها بدست نداده است (1909: viii-x).

از آنجا که کتاب خرده اوستا متنی برای قرائت نمازها و نیایش‌های روزانه است و اصالت بر قرائت متن اوستایی است نه شرح و تفسیر و ترجمه آن، در همه نسخه‌ها و قطعات این کتاب متن اوستایی در اولویت است. بسیاری از قطعات این متن را که اغلب تکرار چند نماز یا آیاتی مشخص از اوستا به ویژه یسنا هستند، نمازگزاران و موبدان در سینه دارند و در شبانه روز بر زبان جاری می‌کنند. از اینرو شاید به نسبت دیگر متن‌های اوستا که زند دارند، نیازی به بازگرداندن زنده‌ها به پازند در همه موارد نبوده است. یا به سخن دیگر، صورت پازند این کتاب

هرگز به صورت کامل تدوین نشده است. شاید وجود زند از آن جهت باشد که تفسیر در حوزه نیاز فرهیختگان و موبدان است و ضرورت این کار موجب پیدایش و حفظ زنده‌های خرده اوستا و حتی بازسازی متاخر آن‌ها شد. اما برای عامه مردم که گزارنده آیین‌ها بودند، نه تفسیر که نیرنگ و آفرین مربوط به اوستا اهمیت و کارآیی داشت، از اینروست که در کل متون برجای مانده از اوستا، به ویژه قطعات خرده اوستا، با قطعات نیرنگ و دستور چگونگی اجرای آیین و قرائت متن، باج‌ها و نیز دیباچه‌ها و نیز دعا‌های انجامین هر متن به پازند رو برو هستیم و گویا جز در مواردی محدود، پازندی برای متون اوستایی وجود نداشته باشد. با این همه، از چند دستنویس با عنوان خرده اوستا به پازند و اوستایی یاد شده است که از این جمله است:

دستنویس خرده اوستایی به اوستایی و پازند در دو جلد به ش F.4 در کتابخانه مهرجی رانا در نوساری نگهداری می‌شود. این دستنویس دو جلدی را بانو بای مانکبای (Bai Maneckbai) همسر شت بهرام‌جی نوشیروان‌جی سیروایی (Seth Behramji Nasarvanji Seervai) از دستور کاوس‌جی جمشیدجی موگاجی (Dastur Kavasji Jamshedji Mugaji) اهل سورت خریده است و به دستور ایرج‌جی سهراب‌جی مهرجی رانا اهدا کرده است. متن دو انجامه دارد که هر دو متعلق به ۹۷۰ی است. در انجامه نخست، برگ ۴۷۴، آمده است: نوشته و تمام شد در روز رام از ماه خرداد ۹۷۰ی بوسیله هیرید شاپور دستور هوشنگ بن آسا بن قیامدین بن چایا (chaya) بن آسیدین بن خرشیت (خورشید) سنجانه، ساکن نوساری، به درخواست هیرید هوشنگ بن رانا بن قیامدین بن وچه بن پهلُن (Vachha bin Pahlon). و در انجامه دوم، برگ ۵۲۹، آمده است: نوشته و تمام شد در روز هرمزد از ماه مهر سال ۹۷۰ی در کمبای توسط هیرید ماونداد اوشتا (Oshta / استاد) شاپور اوشتا آدر هیرید نرسنگ از اعقاب موبد همجیار هیرید رامیار. این نسخه برای هیرید هوشنگ بن رانا بن قیامدین بن وچه بن پهلُن نوشته شده است (Dhabhar 1923: 2). به هر روی کتاب از آن هیرید هوشنگ بوده و توسط دو کاتب در نوساری و کمبایت برای وی کتابت و تکمیل شده است. و اما اگر از توصیف دابار بگذریم، سرگذشت یکی از کهن‌ترین و ارزشمندترین مجموعه خرده اوستا و یشت‌های هندی بدین صورت است: نام معروف و اشهر این نسخه به ویژه در اثر گلدنر E.1 است (1886: ii) که نخست متعلق به مجموعه دستور ایدالجی دارابجی رستمجی سنجانا بوده است و این نام از اول اسم دستور ایدالجی گرفته شده است که در آغاز سده ۱۹م دستوران دستور در بمبئی و پرستار آتش بهرام وادیا بود. گویا نسخه را به دستور کیخسرو دادبهای داده است و از ایشان به یکی از بستگان وی بنام کاوس‌جی جمشید جی رسیده و خانم سروایی آن را خریده و به دستور ایرج‌جی سهرابجی مهرجی رانا

اهدا کرده که هم اکنون در شمار مجموعه وی در کتابخانه مهرجی رانا نگهداری می‌شود. جالب این که دستور ایرج این نسخه و نسخ دیگر را در اختیار گلدنر نهاده است ولی ایشان از وی نام نمی‌برد و نسخه یاد شده را بنام مالک اول یعنی دستور ایدالجی معرفی می‌کند. سال ۲۰۰۸م این دستنویس مهم و ارزشمند را دستور کوتوال و خانم آ. هیتسه با معرفی و شرح جزئیات به صورت عکسی منتشر کرده‌اند (نک. Kotwal and Hintze 2008: 1-6). دستنویس E.1 از جمله کهن‌ترین و کاملترین و صحیح‌ترین نسخه از نسخ خرده اوستا و یشت‌ها است، مجموعه‌ای است در دو جلد به شرح زیر که حجم چشم‌گیری از آن را همین متون افزوده تشکیل می‌دهد. جلد اول شامل مطالب زیر است: الفبای زند، یثاهو، اشم و هو، نیرنگ کستی، نیرنگ دستشو (سروش باج)، اوشبام، پنج نیایش، نام ستایش، پت پشیمانی، خود پت، پت مردگان، پت ایرانی، نیرنگ اشوان، آفرینگان دهمان، آفرینگان گهنبار، آفرین‌های دهمان (اردافروشی)، بزرگان و گاهنبار، اشیرواد، تندرستی، هرمزد یشت، هفتان یشت، اردیبهشت یشت، خرداد یشت، آبان یشت، خورشید یشت، ماه یشت، تیشتر یشت، درواسپ یشت، مهریشت، سروش، هادخت، سروش یشت بزرگ.

جلد دوم نیز دربردارنده مطالب زیر است: ادامه سروش یشت بزرگ، رشن یشت، رشن یشت، فروردین یشت، بهرام یشت، رام یشت، دین یشت، اشیشنگ یشت، اشتاد یشت، کیان یشت (زامیاد یشت)، هوم یشت، وونت یشت، سی روزه، پنج گاه بزرگ، ویسپه هومت، باج پیش از خوردن، باج پس از پاسخ به خواندن طبیعت (؟)، باج پیش از خفتن و پس از برخاستن از خواب، بزرگترین باج که پیش از خوردن باید خواند، باج شیرینی جوانی، نیرنگ‌های مختلف، باج ۱۲۰۰ اشم و هو، باج ۱۲۰۰ اهنور، نماز به فروشی پاکان، بهدینان > گروه تقویمی < رسمی، نیرنگی که پس از سروش یشت باید خواند، نماز به آب، تندرستی، نام همکاران، نیرنگ ذبح گوسفند، باید و نباید روزها به زبان گجراتی، آفرین زرتشت، خشنومن آفرینگان‌های مختلف، انجامه نخست متن، نیرنگ پس از قرائت هرمزد یشت، نیرنگ کستی بریدن، آفرین گاهنبار، پاوی، نیرنگ روز پنجم از ماه دوازدهم، نیرنگ کشتن خرفستران، بهمن یشت (پازند با ترجمه سانسکریت)، انجامه دوم متن، آفرینگان ریثوین، گاه سال نو، "شش" که در مراسم سوگند خوانده می‌شود (Dhabhar 1923: 2-3 قس. Kotwal and Hintze 2008: 51-53).

دستنویس خرده اوستایی دیگر، به ش F.7 در کتابخانه مهرجی رانا به اوستایی، پازند و فارسی است، بخش‌های پازند این اثر عبارتند از: نیرنگ شش در مراسم سوگند، نیرنگی که هنگام نوشیدن نیرنگ می‌سرایند، ترجمه متن پهلوی کوتاه نهش چیز گیتی که در متون پهلوی

جاماسب آسا (۱۳۷۱: ۸۲) آمده است. این دستنویس را دستور ایرج‌جی سهراب‌جی در ۱۲۳۹/۱۸۷۰م از روی دستنویسی قدیمی‌تر متعلق به کتابخانه دستوران سورت، کتابت هرمدیار فرامرز کامدین کوکا هرمدیار پدم سنجانا به سال ۱۰۰۹/۱۶۴۰م، رونویسی کرده است (Dhabhar 1923: 4-6). دستنویس F.7 دستور ایرج که به E.2 موسوم شده است، در اختیار گلدنر نیز بوده است. کوتوال تلاش‌هایی برای یافتن اصل نسخه آن در بندر سورت انجام داده ولی به نتیجه نرسیده است (Kotwal and Hintze 2008: 6. No. 14).

از این دو دستنویس مشهور و قدیمی خرده اوستا که بگذریم، خرده اوستاهای ترجمه شده به سانسکریت، به ویژه آن‌هایی را که نسل اول مترجمان یعنی نریوسنگ داوول و همکارانش در حدود سده ۱۲م ترجمه کرده اند، هم اهمیت دارند. بهروچا مجموعه متون زردشتی به سانسکریت را گردآوری کرده است و پس از تصحیح و مقابله در یک مجموعه ۷ قسمتی در ۱۹۰۶-۱۹۱۳م در بمبئی منتشر کرده است که قسمت اول آن خرده اوستا است. بنا بر نوشته‌های وی (Bharucha 1906: I-VI):

- نخست این که متن خرده اوستای همراه با سانسکریت موجود شامل نیایش‌های پنجگانه، پنج‌گاه، شش‌یشت، یک‌پتت، آفرینگان‌ها، اشیرود و اندکی نیرنگ است.
- دوم این که نریوسنگ در ترجمه خرده اوستا به سانسکریت متکی بر زندها بوده است و از روی متن پهلوی ترجمه کرده است. حتی اسم خرده اوستا را از روی زندها "پیرامون یشت" گذاشته است و به سانسکریت هم Pērāma Iasti ترجمه کرده است.
- سوم این که پتت پشیمانی از روی پازند ترجمه شده است و دعای اشیرود یا نکاح نامه در پاره‌ای از موارد به همراه متن پازند است.
- چهارم اینکه بهروچا در چاپ خود اهمیت را به متن‌های سانسکریت داده و تمامی متون پیرامونی آن‌ها چه ایرانی و چه گجراتی را حذف کرده است
- پنجم اینکه بهروچا به دقت و با شرح جزئیات دستنویس‌ها را توصیف نکرده است. با این همه از ۱۱ دستنویسی که یاد کرده است (Ibid, VII-XI)، نشان می‌دهد هرچه زمان می‌گذرد نسخ خرده اوستای همراه با ترجمه سانسکریت، به نسبت گذشته متون پیرامونی و افزوده‌های مختلف فارسی، پازند و گجراتی بیشتری پیدا می‌کنند.

اگر بر اساس نوشته‌های بهروچا داوری کنیم، وجود پازند در قدیمی‌ترین ترجمه‌های سانسکریت تصدیق شده است ولی از سده ۱۵ میلادی به این سو است که افزوده‌هایی چون

نیرنگ‌ها، دعاها و باج‌ها و دیگر قطعات پیرامونی، چه به خطوط و زبان‌های ایرانی از جمله پازند و فارسی و چه به گجراتی، بر متن نخستینی که نریوسنگ داوول و همکارانش فراهم آوردند، افزوده می‌شود.

دیگر خرده اوستاهای هندی که به گفته فهرست‌نویسان دارای متن پازند هستند اما بنابر این توصیف‌ها به دقت و صراحت نمی‌توان نوع متن آن‌ها را تشخیص داد، عبارتند از: خرده اوستایی با ترجمه پهلوی که در برخی قسمت‌ها در میان سطرها شرح و ترجمه‌هایی به پازند و فارسی دارد، دستنویس ش 30.G کتابخانه مهرجی رانا (Kotwal & Sheffield 2008: 6). نسخه‌ای ناقص به اوستایی و پازند، دستنویس ش 49.G کتابخانه مهرجی رانا (Kotwal & Sheffield 2008: 9). نسخه‌ای دیگر به اوستایی و پازند، دستنویس ش 51.G کتابخانه مهرجی رانا، شامل: باج‌ها، نمازها، نیرنگ‌ها، یشت‌ها، نیایش‌ها و غیره (Kotwal & Sheffield 2008: 9). نسخه‌ای ناقص به اوستایی و پازند در ۲۲۰ برگ، دستنویس ش 100.G کتابخانه مهرجی رانا (Kotwal & Sheffield 2008: 15). نسخه‌ای دیگر به اوستایی و پازند، با عنوان فارسی: کتاب اوستا و زند می‌نویسم، دستنویس ش 118.G کتابخانه مهرجی رانا، شامل: نیرنگ‌ها، سی روزه بزرگ و کوچک، دعای نام ستایش، آفرین‌ها، نمازها، باج‌ها، یشت‌ها، نیایش‌ها و غیره (Kotwal & Sheffield 2008: 18). نسخه‌ای دیگر به اوستایی، گجراتی و پازند، دستنویس ش 55.U کتابخانه مهرجی رانا (Kotwal & Sheffield 2008: 22). نسخه‌ای دیگر به اوستایی و پازند ولی به خط گجراتی، دستنویس ش 61.U کتابخانه مهرجی رانا (Kotwal & Sheffield 2008: 22).

بنابر توصیف‌هایی که گلندر از دستنویس‌های اوستایی ارائه کرده است، جُنک‌های زیر، اغلب خرده اوستا، در بردارنده متن پازند هستند: در پایان دستنویس H2، خرده اوستا با سانسکریت، متعلق به مجموعه دستور هوشنگ جاماسپ جی در پونا، برخی متون پازند در برگ ۶۰-۱۸۶ آمده که مشخص نیست چه متونی هستند (iii-iv: 1886). در نسخه kh2 دستنویس کتابخانه دستور خورشیدجی بهمن جی، در قسمت پایانی آن متن پازند گزارش شده است (p. viii). برخی متون پازند افزوده به دستنویس ش 5.Jm کتابخانه موبد جمشید جی مانکجی اونوالا که باز مشخص نیست چه متنی است (p. v). متون پازند نامشخص میان برگ‌های ۱۴۶-۲۱۳ دستنویس ش 2.Mb کتابخانه موبد مانکجی برزوجی پاور (p. xi). و نیز چند دعای کوتاه به پازند در صفحات پایانی نسخه خرده اوستای ش 30.No کتابخانه ایندیآفیس مجموعه اشبورنر (Ross 1902: 136).

همه این دستنویس‌ها که در کتابخانه‌های هند و برخی کتابخانه‌های اروپا نگهداری می‌شوند، وضعیتی همانند دارند و از روی توصیف فهرست‌نویسان به طور قطعی نمی‌شود میزان متون پازند آن‌ها را مشخص کرد ولی به احتمال بسیار تنها قطعات افزوده به پازند باید باشند.

۵. متون پازند در دستنویس‌های ایرانی خرده اوستا

دستنویس‌های ایرانی خرده اوستا و یا به سخن دیگر، همه متون خرده اوستا که تا به امروز در سنت ایرانی پدید آمده‌اند، از حیث داشتن و نداشتن متن پازند بسیار با اهمیت هستند و نقش تعیین‌کننده‌ای در تاریخ پازند نویسی دارند. این که جامعه پارسی هند چه پیش از عصر روایات در سده ۹ی (نک. دالوند ۱۳۹۹ الف:) و چه پس از آن به فراخور نیاز خویش به ویژه به خاطر جدایی از سنت ایران نیازمند استفاده از پازند و پازند نویسی بودند، امری پذیرفتنی و طبیعی است. اما در ایران که هنوز سنت کهن در کانون‌های مختلف رایج بود و موبدان زندسرای پهلوی‌دان کم نبودند، پازند به ویژه در متون اوستایی از جمله کتاب خرده اوستا چه مقام و منزلتی داشت؟

از مجموعه دستنویس‌های خرده اوستای کامل و ناقصی که گلدنر (iii-xiii: 1886) بررسی کرده است، تعداد نه دستنویس ایرانی هستند که چهار دستنویس تاریخ دار هستند و میان سده‌های ۱۱-۱۳ی پدید آمده‌اند. پنج دستنویس دیگر، بی‌تاریخ هستند و برمی‌آید که جدید باشند. توصیف این دستنویس‌ها ما را با ساختار و محتوای خرده اوستای ایرانی آشنا می‌کند. دستنویس‌های تاریخ دار را به ترتیب کهن‌ترین اثر به جدیدترین اثر، چنین می‌توان یاد کرد:

الف. دستنویس K36 از مجموعه معروف کپنهاگ، ۱۶۷ برگ، کتابت ۱۰۳۶ی/۱۷۰۴م، شامل: نیایش‌های مقدماتی و خورشیدنیایش و ماه نیایش و مهر نیایش، آفرین دهمان، آفرین گاهنبار و آفرین گاتها، آتش نیایش، هرمزدیشت، اردیبهشت یشت، سروش یسن (یسن ۵۷)، سروش یشت هادخت (یشت ۱۱)، بهرام یشت، پنج گاه، یسن ۱۶، هر دو سی روزه، آبان یشت (با یسن ۶۵)، یشت ۲ و دیگر قطعات (Geldner 1886: viii). بنابر این توصیف، از متون پازند خبری نیست و البته عبارت "دیگر قطعات" هم مبهم است. همچنین عبارت "نیایش‌های مقدماتی" هم دقیق و روشن نیست. مگر این که به اعتبار اوستای گلدنر همین اشم وهو، یثاهو، نیرنگ کستی بستن، سروش باج و اوشبام بگیریم که در تصحیح آن‌ها از این دستنویس هم استفاده شده است (Ibid 1889: 35-37). تاکنون نگارنده موفق به رویت این دستنویس یا گزارش

پازند در دستنویس‌های خرده اوستا (حمیدرضا دالوند) ۲۳۷

مفصلی در باره آن نشده است. در فهرست کریستن سن و ک. بار نیز این دستنویس توصیف نشده و در شمار نسخه‌های برخط مجموعه کپنهاگ هم نیست.

ب. دستور رستم گشتاسپ اردشیر گشتاسپ از جمله دستوران فرهیخته و کاتبان یزد در سده ۱۱ی است که آثار فراوانی کتابت کرده است (نک. دالوند ۱۳۹۹ الف: ۲۳۶). او در فاصله ۱۰۷۲-۱۰۸۷ی سه خرده اوستا نوشته است:

یکی خرده اوستای کتابخانه یگانگی تهران که در روز اردیبهشت از ماه امرداد سال ۱۰۷۲ی پایان یافته است. این دستنویس و دیگر دستنویس‌های وی که در شمار دستنویس‌های کهن ایرانی خرده اوستا است، معیاری برای حقیقت خرده اوستا در ایران به ویژه در یزد و کانون‌های فقیه نشین شرف‌آباد و ترک‌آباد می‌تواند باشد. دستنویس یادشده که همچون دیگر نسخ این کتابخانه شماره قابل ارجاعی ندارد، در وضع موجود، اگر فایل بررسی شده را دقیق بدانیم، حدود ۱۴۲ برگ است. کتاب مرمت شده و در حقیقت دو بخش است: یک بخش، ۱۲ برگ آغازین که افزوده بعدی است. برخی صفحات بیاض است و برخی به فارسی و اوستایی پر شده است. بخش دوم، یا اصل نسخه که هم در جنس کاغذ و هم در نوع قلم و صفحه آرایی با ۱۲ برگ افزوده آغازین متفاوت است، یک یادگارنامه در سطرهای پایانی برگ ۱۰۶ الف و نیز انجامه‌ای در پایان کتاب، از پایان برگ ۱۳۱ الف تا پایان ۱۳۱ب، به خط و زبان پهلوی دارد. تمام عنوان‌ها، نیرنگ‌ها و باج‌ها با قلم سرخ نوشته شده اند. رکابه ندارد ولی برگ شمار قسمت اصلی کتاب در گوشه بالای سمت چپ روی هر برگ به حروف فارسی، نه به عدد، نوشته شده است. در بخش اصلی تمام صفحه‌ها دارای جدول هستند که خط بیرونی آن به رنگ سرخ است. هر صفحه ۱۷ سطر دارد. زبان آن اوستایی و پهلوی است و مگر در هم‌آزور پایان آفرینگان دهمان که پازند به خط فارسی است، و نیز در حواشی که اغلب افزوده بعدی است یا برگ شمار قسمت اصلی که اشاره شد، از خط و زبان فارسی نو خبری نیست.

بخش افزوده ۱۲ برگ آغازین به شرح زیر است: برگ ۱ الف (بعد از جلد)، با مداد نوشته شده است: "این از مال رستم موبد کیومرس می‌باشد طمع کننده و دزدی نیست(؟) باد. امضا رستم موبد کیومرس". برگ ۱ب، بیاض. برگ ۲ الف. با خودنویس: "اول اوستاهائی که نوشته شده: خورشید نیایش، مس و وه فیروزگر باد مینوی خورشید امرگ؛ مهر نیایش، مس و وه فیروزگر باد مینوی مهر ایران دادگر هزار گوش بیور چشم راست راست داور تیز تیز داور؛ ماه نیایش، مس و وه فیروزگر باد مینوی مینوی وهمن و ماه گوش رام". برگ ۲ب بیاض. برگ ۳ الف. با خودنویس به فارسی و اوستایی، بنام ایزد بخشاینده بخشایشگر مهربان خشنوتره اهورا

مزدا، اشم وهو و فرورانه....، به اوستایی. برگ ۳ تا ۹ ب بیاض است. برگ ۱۰ الف تا اوایل برگ ۱۰ ب، اوستای دست و رو شستن با مداد به اوستایی و آغاز آن به فارسی آمده است. برگ ۱۱ الف تا ۱۲ ب بیاض است. در اینجا بخش افزوده و الحاقی بعدی شاید به هنگام مرمت کتاب، پایان می پذیرد.

بخش اصلی دستنویس؛ برگ یکم آن افتاده است و متن از برگ ۲ الف با کلمات پایانی دعای یثاهو "دریگوییو. ددت. واستارم." شروع می شود و نشان دهنده آن است که متن افتاده به احتمال فرامون یشت یا دو دعای مشهور اشم وهو و یثاهو بوده است. برگ ۲ الف آسیب دیدگی زیادی دارد ولی پایان بخش این قطعه که تا میانه سطر یک برگ ۴ الف ادامه دارد، نیمه دوم اوستای بوشاسفی است. با این همه مشخص نشد که کل این قطعه چه متنی است.

سروش باژ یا اوستای دست و روی، از میانه س یکم برگ ۴ الف - سه س به پایان برگ ۴ ب. عنوان به پهلوی با قلم سرخ: اوستای دست شستن، در حاشیه به فارسی: سروش اوستای دست و رو.

اوستای کشتی افزون از سه س پایانی برگ ۴ ب - میانه برگ ۵ ب.

خورشید نیایش، از میانه برگ ۵ ب - میانه برگ ۱۰ ب.

مهر نیایش، از میانه برگ ۱۰ ب - یک س به پایان برگ ۱۲ الف.

ماه نیایش، از س پایانی برگ ۱۲ الف - اواخر برگ ۱۴ ب. قسمت‌هایی از این نیایش ترجمه میان سطری پهلوی با قلم سرخ دارد.

آفرینگان دهمان، از اواخر برگ ۱۴ ب - میانه برگ ۱۷ ب.

همازور، تنها بخش پازند به خط فارسی این دستنویس، از میانه برگ ۱۷ ب - س ۳ برگ ۲۰ الف.

آتش نیایش، از س ۴ برگ ۲۰ الف - اواخر برگ ۲۲ ب.

هرمزد یشت، از ۴ س پایانی برگ ۲۲ ب - پایان برگ ۳۰ الف.

اردیبهشت یشت، از آغاز برگ ۳۰ ب - پایان برگ ۳۴ ب. برگ ۳۴ آسیب دیده است و دو سوم آن از میان رفته است. در قسمت رو یا الف برگ، بعدها متن باز سازی شده است ولی قسمت ب بیاض است.

سروش یشت (یا چنان که به خط فارسی بر بالای برگها نوشته اند: سروش سر شب)، از آغاز برگ ۳۵ الف - اواخر برگ ۴۰ ب. در فایل مورد بررسی برگ ۳۶ دیده نمی شود یا

پازند در دستنویس‌های خرده اوستا (حمیدرضا دالوند) ۲۳۹

افتادگی نسخه است و یا سهو به هنگام عکاسی. در حاشیه برگ ۳۵ الف سرآغاز یشت، پازن به خط فارسی، افزوده شده است: مس و وه فیروزگر ایزد..."

سروش یشت هادوخت، از ۳ پایانی برگ ۴۰ ب - پایان برگ ۴۳ الف.

گاه هاونن، از آغاز برگ ۴۴ ب - میانه برگ ۴۶ الف. در همه این پنجگانه قسمت پازند آغازین وجود ندارد و کسی به خط فارسی بر حاشیه عبارت مس و وه فیروزگر... را افزوده است.

گاه ریپتوین، از میانه برگ ۴۶ الف - پایان برگ ۴۷ الف.

گاه اوزیرن، از آغاز برگ ۴۷ ب - پایان برگ ۴۸ الف.

گاه اییثروتیریم، از آغاز برگ ۴۸ ب - س ۳ برگ ۵۰ ب.

گاه اوشهین، از س ۴ برگ ۵۰ ب - پایان برگ ۵۱ الف.

اوستای درون یشتن، نیرنگ آن به خط و زبان پهلوی با قلم سرخ در آغاز متن آمده است، از آغاز برگ ۵۱ الف - اواخر برگ ۱۰۶ الف.

یادگار نامه به پهلوی، "نوشتن من دین بنده رستم گشتاسپ اردشیر گشتاسپ اندر روز هرمزد به فرجام رسید"، پایان برگ ۱۰۶ الف.

ستایش سی‌روزه، به خط و زبان پهلوی، از آغاز برگ ۱۰۶ ب - اواخر برگ ۱۳۶ الف. قس. دابار(1927: 223-259) و خورده اوستای دستور تیرانداز(۱۲۷۶-ی: ۴۲۱-۴۷۱).

انجامه پایانی به پهلوی، از اواخر برگ ۱۳۱ الف - پایان برگ ۱۳۱ ب، "فرجام یافت به درود و شادی و رامش. نوشتن اندر روز اردیبهشت از ماه امرداد سال بر یکهزار و هفتاد و دو پس از سال ۲۰ اعلیحضرت یزدگرد شاهنشاه شهریاران. نوشتن و فراز هشتم من دین بنده رستم گشتاسپ اردشیر گشتاسپ..."

ودیگری، دستنویس F2 خرده اوستای ایرانی، کتابخانه فرامجی فریدون جی مدن، ۹۷ برگ، اوستایی با ترجمه پهلوی و یا در برخی موارد فارسی، کتابت رستم گشتاسپ اردشیر در یزد به روز زامیاد ماه دی ۱۰۷۵/ی/۱۷۰۶م، شامل: نیایش‌های خورشید، مهر و ماه، هرمزدیشت، آفرینگان دهمان و گاهنبار، سی‌روزه و غیره است (Geldner 1886: iii). این دستنویس که در اختیار دالا بوده و در کتاب نیایش‌ها از آن استفاده کرده است، درباره آن نوشته است که اصل آن اگرچه متعلق به کتابخانه فرامجی فریدون جی مدن بوده ولی به دستور کیخسرو جاماسپ جی رسیده و ایشان هم به واسطه دلیو. جکسن آن را به کتابخانه دانشگاه کلمبیا اهدا کرده

است (Dhalla 1908: xi) و هم اکنون به شماره or323 در بخش نسخ خطی جهان اسلام کتابخانه دانشگاه کلمبیا (Mmuslim-world-manuscripts; Americana Columbia University Libraries) نگهداری می‌شود و به صورت برخط می‌توان آن را یافت (نک. https://archive.org/details/ldpd_14566257_000).

دستنویس F2 یا دستنویس شماره or323 در دانشگاه کلمبیا که در آغازین سال‌های سده ۱۸م نوشته شده است (برگ ۸۷الف-۸۸الف)، در بردارنده: فرامون یشت (ص ۱-۳الف)، اوستا و زند رمه (ص ۳الف-۳ب)، اوستا و زند کستی (ص ۳ب-۵ب)، اوستا و زند گمیز کردن (ص ۵ب-۷ب)، اوستا و زند دستشوی (ص ۷ب-۱۱ب)، اوستا و زند وهان (؟) افسون کردن (ص ۱۱ب-۱۳الف)، اوستا و زند خورشید نیایش (ص ۱۳الف-۲۷ب)، اوستا و زند ماه نیایش (ص ۲۷ب-۳۴ب)، اوستا و زند آفرینگان دهمان (ص ۳۴ب-۴۲الف)، اوستا و زند آفرینگان فروردیان (ص ۴۲الف-۴۵ب)، اوستا و زند آفرینگان گهنبار (ص ۴۵ب-۵۳ب)، اوستا و زند سی روزه یشت بن (ص ۵۳ب-۶۷الف)، اوستا و زند هرمزد یشت (ص ۶۸الف-۸۷الف)، انجامه / یادگارنامه اثر (ص ۸۷الف-۸۸الف)، پایان خرده اوستا و افزوده بدون برگ شمار به فارسی شامل: صد در بندهش و صد در نثر و رساله‌ای در تاریخ ساسانیان از ازدشیر تا یزدگرد سوم که ظاهراً برگرفته از تواریخ یزد باشد (ص ۸۹الف به بعد). در این اثر کهن هیچ گونه افزوده‌ای یا دعای پازند آغاز و انجام قطعات، چنان که در کار گلدر هم دیده می‌شود، وجود ندارد. تنها صورت اوستایی اصلی هر قطعه و ترجمه جمله به جمله آن به پهلوی آمده است. بنابر این متن، در خرده اوستاهای قدیم ایرانی نه خبری از پازند و نه از افزوده‌های دیگر است. دستنویس خرده اوستای دیگری از همین کاتب در کتابخانه هیربد مانکجی رستمجی اونوالا کتابت در ۱۰۸۷ی گزارش شده است که شامل: بخش‌هایی از خرده اوستای قدیمی، نیرنگ‌ها، ستایش اهورا مزدا و امشاسپندان، برخی آفرینگان، کتاب داداربن دادخت، مینوی خرد، گزارش برخی جشن‌ها، گزیده‌ای از تاریخ پادشاهان ایران باستان و دیگر قطعات کوچک به اوستایی و فارسی است. این دستنویس را دستور رستم گشتاسپ اردشیر بحسب الفرموده اورمزدیار بن شهریار غریب سیاوخش به جهت نثار دستور منوچهر بن رستم آذر برزین در روز اشتاد ماه آبان سال ۱۰۸۷ی در یزد نوشته است. اونوالا بخش‌هایی از گزارش جشن‌های ایرانی آن را به انگلیسی ترجمه و در یادنامه اشپیکل چاپ کرده است (Unvala, M. R. 1908: 201-210; Ibid 1900: 235). درباره سرانجام نسخه اونوالا اطلاعی یافت نشد، اگرچه بیشتر مجموعه ایشان به کتابخانه

کاما اهدا شده است ولی بنابر فهرست موجود که دابار در ۱۹۲۳م پدید آورده است، چنین نسخه‌ای قابل شناسایی نیست.

به هر روی، آنچه از مجموعه خرده اوستاهای ایرانی حوزه یزد در سده ۱۱م کتابت دستور رستم گشتاسپ پیداست، پازند جایگاه چندانی ندارد و افزوده‌های پس و پیش یشتها و دعاهای اوستایی در آنها دیده نمی‌شود، به طوری که در سده‌های بعد مالکان و کاربران آنها را بر حاشیه افزوده اند. افزودن دعاها و متون حاشیه‌ای در دستنویس‌های متاخر خرده اوستای ایرانی ممکن است به دو علت باشد: ۱. مکتوب کردن یک سنت شفاهی، یعنی این افزوده‌ها را موبدان در برداشتند و در آغاز و انجام متون به فراخور نیایش‌ها آنها را تلاوت می‌کردند و در دوره متاخر به تدریج آنها را به متون افزودند. ۲. ممکن است که وجود این دعاها در نتیجه افزایش ارتباط با هند و تحت تاثیر پارسان در سده ۱۲ی به بعد در ایران باب شده است،

ج. دستنویس K38 خرده اوستای ایرانی، از مجموعه کپنهاگ، ۱۰۸ برگ، اوستایی، مورخ ۱۱۸۳ی، شامل: پتت، سرآغاز یشت ۹، درون یشت، فروردین یشت، بخش‌هایی از سی روزه و ماه نیایش، آفرینگان گاتها و گاه‌هاونن و هفتان یشت (Ibid1886: viii). این دستنویس هم همچون دستنویس K36 در مجموعه کپنهاگ برای نگارنده قابل دسترسی نیست و از توصیف گلدنر هم بر نمی‌آید که سهم پازند و افزوده‌ها در این متن چگونه است.

د. دستنویس L25 خرده اوستای ایرانی با ترجمه فارسی و با خط فارسی، از مجموعه گایزه در کتابخانه ایندیآفیس، مورخ ۱۱۷۸ی/۱۲۲۳ق/۱۸۰۸م، شامل: نیایش‌های مقدماتی، نیایش‌های پنج گانه، هرمزدیشت، آفرینگان گاهنبار، آفرینگان گاتها، آفرینگان دهمان (Ibid1886: x). در گزارش اورسلا سیمز-ویلیامز (2012: 173-194) این دستنویس در شمار مجموعه گایزه ذکر نشده است.

این شش دستنویس نمونه‌هایی از کهن‌ترین خرده اوستاهای ایرانی با تاریخ و تا حدودی محل نگارش مشخص است. محتوای آنها نیایش، یشت، آفرینگان، پنج گاه، و سی روزه است ولی در ساختار و چینش مطالب و کم و زیاد آنها نظم مشخصی وجود ندارد. زبان همه اوستایی است و وجود ترجمه پهلوی و فارسی نو در میان آنها گزارش شده است. قطعات پازند، یا وجود متن پازندی در نسخه‌های یادشده، چنان که در دستنویس‌های هندی می‌بینیم و معمول است، در اینجا بسیار نادر است. پنج دستنویس دیگر، Mf3 در کتابخانه ملافیروز، K37 از مجموعه کپنهاگ، Lb5 و Lb16 هر دو در کتابخانه موزه بریتانیا در لندن و W1 متعلق به مجموعه جان ویلسن که همگی خرده اوستای بی‌تاریخ و ظاهراً جدیدترند، نیز ساختار و محتوایی

همانند دستنویس‌های تاریخ‌دار دارند و شامل نیایش‌ها، یشت‌ها، آفرینگان، پنج‌گاه و سی‌روزه‌ها هستند. متن افزوده‌ای ندارند و وجود پازند در آن‌ها مبهم است. این در حالی است که در خرده اوستاهای هندی قدیم و جدید که گلدنر بررسی و توصیف کرده است، گذشته از متن‌های افزوده و نیایش‌های متاخر، متن‌های پازند مستقل و مشخص هم در میان آن‌ها گزارش شده است: آفرینگان‌ها به پازند در دستنویس‌های Mb1 و L18 و Jm4 و O3؛ پت‌ها به پازند در دستنویس‌های J9 و Mb1 و K39؛ نیرنگ‌ها به پازند در دستنویس‌های J10 و J9 و Mb1؛ و متن‌های نامشخص به پازند در دستنویس‌های Mb2 و Jm5 و J17 و H2 و E1 و Kh2 (Ibid 1886:ii- xiii)؛ مواردی هستند که وجود پازند در خرده اوستاهای هندی را تایید می‌کنند.

از دستنویشتهای قدیم ایرانی کتاب خرده اوستا که بگذریم، دستنویس‌های سده ۱۲ی در روزگار قاجار است که ارتباطات جامعه زردشتی ایران با هند بیشتر شده و بتدریج جامعه ایرانی نسبت به جامعه پارسیان برتری خود را از دست داده و احساس ضعف می‌کند. خرده اوستاهای ملاسکندر کرمانی و پسرش ملابهرز و نیز خرده اوستای دستور تیرانداز در یزد نمونه‌هایی برای نشان دادن تحولات خرده اوستا و متون افزوده پیرامون آن‌ها در دوره مورد بحث است. خرده اوستای ملاسکندر در ۱۲۶ برگ، برگ ۵۵ الف و ۱۲۶ بیاض است. به ش No.ccxxi متعلق به کتابخانه ایندیآفیس که اکنون در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود. این نسخه در شمار مجموعه اهدایی برزجوی سهرابجی اشبورنر بوده است. کتابت اسکندر بن ملاگشتاسپ بن بهمن بن فرامرز در ۲۶ ربیع الاول ۱۲۴۳ق/ ۱۵ اردیبهشت ۱۱۹۷ی/ ۱۷ اکتبر ۱۸۲۷م برای سیاوخش اورمزدیار شاعر ایرانی مقیم بمبئی متخلص به صرفه‌کار کرمانی و گاه آذری. مجموعه‌ای است از نیایش‌ها، یشت‌ها، پنج‌گاه، پت، و آفرینگان. اغلب به زبان اوستایی ولی خط مجموعه همه به خط فارسی نو است. آغاز مس وه فیروزگر باد مینوی خورشید امرگ فرمند اوروند... بعد مهرنیایش در برگ ۵ الف، ماه نیایش در برگ ۷ب، هرمزد یشت در برگ ۱۰ ب، اردیبهشت یشت در برگ ۱۸ الف، و دیگر قطعات تا بخش دوم که در برگ ۵۵ب با یادگارنامه اثر آغاز می‌شود. سپس، کتاب با بهمن یشت تا برگ ۶۸ب ادامه پیدا می‌کند، بقیه دستنویس هم پت و آفرینگان به پارسی یا پازند به خط فارسی است. برگ ۱۱۹ب- ۱۲۶ الف، مناجات خدایا بزرگی ترا خود سزاست/ که بر هر دو گیتیت فرمان رواست (Ross 1902: 134). چنان که از این توصیف بر می‌آید، متون افزوده و حواشی وارد متن شده و به تدریج خرده اوستاهای ایرانی به سنت پارسیان نزدیکتر می‌شود.

پازند در دستنویس‌های خرده اوستا (حمیدرضا دالوند) ۲۴۳

دستنویس دیگر خرده اوستای ملبه‌روز ابن اسکندر ابن گشتاسب ابن بهمن ابن اسفندیار منجم کرمانی در روز مارسفند ماه فروردین ۱۲۲۶ی/ ۲۳ محرم ۱۲۷۳ق است. دستنویس کتابخانه ارباب جمشید سروشیان که کتابیون مزداپور آن را در ۱۳۸۵ در دو جلد به صورت عکسی چاپ کرده است. شامل: اورمزد یشت، اردیبهشت یشت، خورشید نیایش، مهرنیایش، ماه نیایش، پنج گاه هاون، ریبتوین، ازیرن، عیوثریثرم و اشهن؛ سروش یشت سرشب، سروش یشت هادخت، وره‌رام یشت، خوردادیشت، درواسف یشت، پت کردن از گناهان، آفرینگان دهمان، سه کرده سروش یشت سرشب به خط فارسی، آفرینگان گهنبار، آفرینگان پروردیگان، آفرینگان ریبتوین، آفرینگان نو نابر، هم‌زور رسمی، هم‌زور پروردیگان که پنجه باشد، نام ستایش دادار، چتوم بیاد، دهمو اهمه بجهت روانان، نام خاور دادار اورمزد، سپاس اکناره، نماز دادار اورمزد، نام دادار اورمزد، سی روزه یشت بجهت اندام خواندن، سی روزه، درون یشتن، سی روز جلالی، سی روزه کوچک یشت، دوازده ماه فارسی قدیم، پنجه اول اهنود، درون سال خورداد نوروژی، درون راه سفر، دستور خواندن اوستا، درون هفت امشاسفند، دستور خواندن اوستا، درون هوم ایزد، درون بیم چهارم و دردگان، درون نای وه، اج مردگان، اوستای بوشاسف، آتش نیایش، آیزور، برساد، نصیحت نامه از آداب را دین بهی (صورتی دیگر از پیمان کدخدایی به فارسی)، گواه بستن، انجامه اثر. متن اوستایی به خط اوستایی در پاره‌ای موارد به خط فارسی. چنان که پیداست، متن این اثر و دستنویس‌های پس از آن به تدریج مفصل‌تر می‌شوند و افزوده‌های بیشتری چه در آغاز و انجام قطعات و چه در افزودن قطعات مستقل حتی به زبان فارسی نو به خرده اوستا را دربر دارند.

دستنویس دیگر از همین کاتب، نسخه ش ۱۲۶۸۴-۵ کتابخانه ملی ایران گردآوری و تدوین ملبه‌روز بن اسکندر بن گشتاسب منجم، برای ملادینیار اورمزدیار نوشیروان سیاوخش، کتابت برادرش ملافلاطون بن اسکندر بن گشتاسب کرمانی را باید یاد کرد که در ۱۲۴۰ی آن را فراهم آورده است: این دستنویس که به خط فارسی و با ترجمه فارسی همراه است، و نیز دستنویس قبلی همین کاتب نمونه‌ای کامل از تحول سنت خرده اوستا نویسی در کانون‌های شرقی جامعه زردشتی است. به سبب توسعه ارتباط با هند به ویژه حضور پررنگ مانکجی در ایران، چه این اثر و چه خرده اوستای دستور تیر انداز که اندکی بعد به سال ۱۲۴۲ی در یزد تدوین شده است، از تأثیرات سنت پارسیان به دور نمانده‌اند. این آثار مرز سنت کهن ایرانی و تحولات متاخر باید به شمار آیند. در انجامه آن آمده است:

"انجام یافت کتاب زند و پازند خورده اوستا از جهت بهدین سعادت قرین دین چاشیدار هیربد دین بهی و کوشش نمای آئین زرتشتی ملادینیار خلفی حمتتان(؟) اورمزدیار نوشیروان سیاوخش در سنه ۱۲۴۰ یزدگردی، چون بعد از شهنشاه یزدگرد بن شهریار پازند و ترجمه زند از کثرت ظلم و جور عرب بر عجم از میان بیرون رفت بلکه نایاب بود، لهذا این ذره بیوقار و ضعیف خاکسار بهروز ابن اسکندر منجم کرمانی در هر جا تفحص نموده و بعضی که ممکن نبود، از فرهنگات و لغات زند پهلوی بدست آورده و کذب از آن پرداخته تا بعضی خورده اوستا که در این کتاب مندرج است، ترجمه نموده، تفسیر هریک را کلام کلام در ذیل هر کلمه معروض داشت. امید که اگر سهوی و خطائی رفته باشد، چشم عفو پوشیده و این بنده کمترین را هدف تیر ملامت نسازند و بدعای خیر یاد نمایند. و دیگر چون عالیشان ملادینیار سعی و کوشش در راه دین بهی و کار خیر بسیار می نمود، سعی و اهتمام ایشان ترجمه شد. انشالله نام نیک ایشان هم تا ابدالدهر باقی خواهد ماند برب العباد کاتب این خورده اوستای به زند و پازند، اخوی ام افلاطون است" (ص ۳۱۶-۳۱۷).

گذشته از اغراق‌ها و تعارف‌های معمول، گردآورنده مدعی پژوهش و گردآوری متن خود از متون و کتاب‌های مختلف است. همین نکته بس که در خرده اوستاهای روزگار قاجار به بعد، به ویژه آن‌ها که به چاپ سنگی رسیدند و اغلب هم درهند منتشر می‌شدند، به تدریج از سنت ایرانی فاصله گرفته و به سنت پارسیان هند نزدیک شدند. خرده اوستای ملابهروز بن اسکندر به اوستایی با الفبای فارسی، ترجمه کلام به کلام به فارسی نو، همه ترجمه‌ها هم به خط سرخ در زیر هر واژه آمده‌اند. محتوای آن به شرح زیر است:

صفحه نخست این متن افتاده است و ص ۲ هم با عبارت "زره‌تشرش ویدیوو اهوره دکیشو" آغاز می‌شود که پاره‌ای از قطعه معروف فرورانه(نک قسمت نمازهای پرتکرار) و سرآغاز سروش باژ است. بنابر این کتاب با سروش واژ آغاز می‌شود(ص ۱-۱۴). انجامه این قطعه هم جالب است، پازند به الفبای فارسی با ترجمه فارسی.

کشتی افزون یا نیرنگ بستن کشتی(ص ۱۴-۲۳)، همانند متن دستور تیر انداز است. آغاز و انجام آن به پازند است(نک. قسمت تطبیق متون خرده اوستا در این گفتار).

خورشید نیایش(ص ۲۴-۴۴)، با سرآغازی کوتاه به پازند.

مهر نیایش بن(ص ۴۴-۵۶) با سرآغاز و انجامه‌ای کوتاه به پازند.

زند و پازند ماه نیایش بن با سرآغاز کوتاه و انجامه‌ای بلند به پازند(ص ۵۷-۷۳).

پازند در دستنویس‌های خرده اوستا (حمیدرضا دالوند) ۲۴۵

زند و پازند گاه هاون بن، با سرآغاز و انجامه کوتاه به پازند(ص ۷۴-۸۸).
زند و پازند گاه ریتون بن، با سرآغاز و انجامه کوتاه به پازند(ص ۸۹-۱۰۶).
زند و پازند گاه اوزیرن بن، با سرآغاز و انجامه کوتاه به پازند(ص ۱۰۶-۱۲۰).
زند و پازند گاه عیوه‌ثریترم بن، با سرآغاز و انجامه کوتاه به پازند(ص ۱۲۱-۱۴۰).
زند و پازند گاه اوشهین بن، با سرآغاز و انجامه کوتاه به پازند(ص ۱۴۰-۱۵۳).
پازند اورمزدیشت هاون بن، با سرآغاز یک صفحه‌ای و انجامه کوتاه دو سطری به پازند(ص ۱۵۴-۱۸۸).

پازند اردیبهشت یشت با سرآغاز و انجامه کوتاهی به پازند(ص ۱۸۸-۲۱۲).
پازند وهرام یشت با سرآغاز و انجامه کوتاهی به پازند(ص ۲۱۲-۳۰۱).
پازند نام ستایش، پازند و به الفبای فارسی است و این تنها قطعه تمام پازند در کل کتاب است(ص ۳۰۱-۳۰۹).
اوستای سدره پوشی و یا اوشبام، اوستایی (ص ۳۱۱-۳۱۶).

خرده اوستای دیگر اثر دستور تیرانداز است که به الفبای فارسی و همراه با ترجمه فارسی در حاشیه آن به سال ۱۲۴۲ی در یزد تهیه شده و در ۱۲۷۶ی/ ۱۳۲۴ق در بمبئی به صورت چاپ سنگی منتشر شده است، نمونه‌ای از خرده اوستاهای نو و کهن است و مرز این دو باید به شمار برود. هم بسیاری از ویژگی‌های سنت را دارد و مولف برای حفظ سنت آن را تدوین کرده است(۱۲۷۶ی: ۷) و هم در هم‌نشینی با فرزندگان پارسی چون دستور تهمورس دینشاه انکلساریا و دیگران، در کار ترجمه متون از آن‌ها کمک می‌گیرد. از این رو، محتوای آن نمونه و نشانی از میزان متون پازند در خرده اوستا و نیز نقطه عطفی در تحول خرده اوستای ایرانی است.

ساختار و محتوای کتاب که نشان دهنده تحولات مورد اشاره است، از این قرار است: فرامون یشت، سروش باج، کشتی افرون، خورشید نیایش، مهر نیایش، ماه نیایش، گاه هاون، گاه رفتون، گاه ازیرن، گاه عیوسرتیرم، گاه اوشهن، اورمزد یشت، اردیبهشت یشت، سروش یشت هادخت(یشت ۱۱)، سروش سرشب(یسن ۵۷)، آتش نیایش، آب زور، هفتن یشت، آفرینگان دهمان، همازور دهمان، آفرینگان گهنبار، آفرینگان پنجه وه، همازور، فروردیگان، آفرینگان رفتون، نام ستایش خدا، ستایش یکتا خداوند، ستایش یزدان، ستایش خورشید، نماز اورمزد، سپاس اکناره، نام دادار وه افرونی، نام خاور، چیرم بیاد، پنت، وهرام یشت، تندرستی، اوستای

نان خوردن، خصلتهای مرد یزشنگار، صدو یک نام خداوند، فرهنگ اور مزد یشت، ستایش سی روزه، ابیات در ختم کتاب و غیره.

آثار دیگر به ویژه متون چاپ سنگی خرده اوستای ایرانی که در نیمه دوم سده ۱۹ تا اوایل سده ۲۰م در هند منتشر شدند، اغلب همین روند نزدیکی با خرده اوستاهای پارسی را طی کردند و سهم پازند حتی به خط فارسی، در آنها افزایش یافت. بنابر این در اینجا برای نشان دادن سهم متون پازند در خرده اوستا، چه ایرانی و چه هندی، به مقایسه متن پایه گلدنر با دستنویس‌های ایرانی می‌پردازیم. از آنجا که دستنوشته‌های هندی نقش فراوانی بر کار گلدنر و مصححان پیش از او چون وسترگارد، دارمستتر و اشپیگل داشته‌اند، تا حدودی قطعات پازند در خرده اوستای گلدنر پژوهاک متون هندی است و سنجش آن با متون کهن و متاخر ایرانی پرتوی بر تحولات پازندنویسی ایرانی به ویژه در اوستا را نشان می‌دهد.

۶. نتیجه گیری

بنابر آنچه اشاره شد، اگر از استثنایی چون متن زند اوگمدئچا و برگردان برخی زندها وندیداد در دوره متاخر به پازند بگذریم، پیوند اوستا با ادبیات پازند تنها به بخش خرده‌اوستا و آن هم دعاها و نیرنگ‌های پیرامونی و افزوده بر قطعات اوستایی محدود می‌شود. از آنجا که کتاب خرده اوستا نیایش نامه و گلچینی از دیگر قطعات اوستایی است که برای استفاده عموم تدوین شده است، از قدیم‌ترین نسخ موجود تا چاپ‌های متاخر همواره متون حاشیه‌ای و پیرامونی و نیرنگ‌ها و شرح و تفسیرهای وابسته به متن به اقتضای زمان بدان افزوده شده است و بیشترین تنوع در میان نسخ اوستایی را دارد. این افزوده‌ها به زبان پهلوی، فارسی و زبان‌های هندی از جمله سانسکریت و گجراتی هستند. با رشد پازندنویسی یا فرایند ساده‌سازی متون دینی، به ویژه در هند، افزوده‌های پهلوی نسخ اوستایی به پازند نقل شده‌اند. پازند نسخ خرده اوستاهای هندی مرحله‌ای میان بکارگیری زبان پهلوی و زبان‌های هندی است ولی در ایران متاخرتر و پس از بکارگیری خط و زبان فارسی نو است.

پازندنویسی این افزوده‌ها به احتمال زیاد در میان پارسیان هند شکل گرفت و اگر هم چنین سنتی در ایران رایج بود، چنان که بر می‌آید، سنتی شفاهی به زبان پهلوی بوده است و به تدریج با فارسی نو درآمیخته تا در حدود سده ۱۱-۱۲ یزدگردی/هجری به احتمال در نتیجه آشنایی بیشتر با میراث پارسیان هند، به پازند و اغلب به خط فارسی وارد حاشیه و سپس متن نسخ و متون چاپ سنگی خرده اوستا شد.

کتاب‌نامه

- پورداد، ابراهیم (۱۳۸۶)، خرده اوستا، تهران: اساطیر.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۶)، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، بکوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن
- تیرانداز موبد اردشیر (۱۲۷۶ی)، خرده اوستا با معنی، بمبئی.
- جاماسپ آسانا (۱۳۷۱)، متون پهلوی، گزارش سعید عریان، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- خرده اوستای ملبهروز (۱۲۴۰ی)، دستنویس ش ۱۲۶۴۸-۵ کتابخانه ملی.
- خرده اوستای ملبهروز (۱۲۲۶ی)، دستنویس چاپ کتابیون مزداپور، نک. مزداپور ۱۳۸۵.
- دالوند حمیدرضا (۱۳۹۹الف)، تاریخ و سنت زردشتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دالوند حمیدرضا (۱۳۹۹ب)، متون فارسی زردشتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شهمردان، رشید (۱۳۸۸)، خرده اوستا، تهران: فروهر
- مزداپور، کتابیون (۱۳۸۵)، خرده اوستای ملبهروز، تهران پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- معین، محمد (۱۳۲۶)، مزدیسنا و تاثیر آن در ادبیات پارسی، تهران: دانشگاه تهران.
- هیبتسه، آلموت (۱۳۹۳)، ادبیات اوستایی، ترجمه احمدرضا قائم مقامی در: تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، بکوشش ر. امریک و ماریا ماتسوخ، ترجمه زیر نظر ژاله آموزگار، تهران: سخن.

Antia (1909), pzand texts, Bombay.

Bharucha, sheriariji D. (1906), collected Sanskrit Writings of the Parsis, part I: Khorda- Avesta, Bombay.

Dhabhar, Bamanji Nasarvanji, (1927), Zand-I Khurtak Avestak, Bombay.

Dhabhar, Bamanji Nasarvanji, 1923, Descriptive Catalogue of All Mss. in the First Dastur Meherjirana Library-Navsari, Bombay.

Dhalla, M. N. (1908), The Nyaishes or Zoroastrian Litanies, New York.

Gelgner (1886-1896), Avesta, Stuttgart.

https://archive.org/details/ldpd_14566257_000

Kanga, K. E. (2013), Khordeh Avesta, trans. by M. F. Kanga, Bombay

Kotwal, F. M. & A. Hintze (2008), the Khorda Avesta and YaŠt Codex E-1, Facsimile edition, Wiesbaden: Harrassowitz.

Kotwal, Firoze M.; Sheffield, Daniel J.; Gandhi, Bharti, 2008, *Preliminary Descriptive List of the Manuscripts Donated to the First Dastur Meherjirana Library Since 1923*, Navsari: available online at <http://www.meherjiranalibrary.com/home/collections>.

Ross, E. Denison and E. G. Brown (1902), Catalogue of two collections of Persian and Arabic manuscripts preserved in the India office library, London.

۲۴۸ زیان‌شناخت، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

Sims-Williams, Ursula(2012), “Zoroastrian Manuscripts in the British Library, London”, in: The Transmission of the Avesta, ed. A. Cantera (Wiesbaden: Harrassowitz, 2012), pp. 173-194.

Unvala, M. R.(1900), “Two Persian passage about Kabiseh” in: K. R. Coma Memorial volume, Bombay, p. 235-238.

Unvala, M. R.(1908),” A few Parsee festivals (Jashans) according to an old manuscript” in: Spiegel Memorial Volume, Papers on Iranian subjects, Bombay , pp. 201-210.